

*Jacek Luszniwicz**

ETATYZACJA GOSPODARKI DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ W OKRESIE DEMOKRACJI PARLAMENTARNEJ: UWARUNKOWANIA, ETAPY, PRÓBA BILANSU (CZĘŚĆ 1: 1918–1923)

Streszczenie

Artykuł jest częścią opracowania analizującego rozwój sektora państwowego w gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej w okresie przed zamachem majowym 1926 r. Celem jest rozstrzygnięcie – wobec rozbieżnych stanowisk w literaturze przedmiotu – czy w okresie demokracji parlamentarnej tendencja etatystyczna narastała w sposób ciągły czy podlegała okresowym wahaniom. Podstawę weryfikacyjną stanowią szacunki procentowego udziału własności państwowej w majątku narodowym ogółem. Pierwsza część opracowania obejmuje zagadnienia ogólne (kwestie pojęciowe, tło międzynarodowe, uwarunkowania wewnętrzne, formy międzywojennego etatyzmu) oraz analizę przyrostu własności państwowej w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1923 w wyniku przejścia obiektów gospodarczych należących przed 1914 r. do państw zaborczych (Austro-Węgier, Niemiec, Rosji) i różnych form etatyzmu z czasów kształtowania państwowości, wojen o granicę, przestawiania gospodarki na tory pokojowe, problemów koniunkturalnych i walutowych itp.

Słowa kluczowe: Druga Rzeczpospolita, gospodarka, etatyzm, lata 1918–1923

Uwagi wstępne

Funkcjonujące w literaturze przedmiotu wielkości liczbowe charakteryzujące rozmiary sektora państwowego w gospodarce Polski międzywojennej to jedynie

* Kolegium Ekonomiczno-Społeczne, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

szacunki o dużym marginesie błędu i różne pod względem metodologicznym. Na przeszkodzie ściślejszych obliczeń stały i stoją m.in. poważne braki w materiale statystycznym oraz niepełna porównywalność dostępnych danych. W Drugiej RP nie prowadzono urzędowej ewidencji ani przedsiębiorstw w całości należących do państwa, ani jego udziałów w spółkach o kapitale mieszanym. Szczególnie trudno odtworzyć i adekwatnie zsumować częściowe zaangażowania kapitału państwowego. Informowały o nich niepublikowane zestawienia sporządzane w resortach skarbu oraz przemysłu i handlu, nieobejmujące jednak całego spektrum zjawiska. Bardziej kompletne rejestry udziałów państwa w podmiotach gospodarczych opracowywała od początku lat 30. Najwyższa Izba Kontroli, na ogół również nie ogłaszając ich drukiem (z wyjątkiem rejestru dla roku budżetowego 1935/1936). Wszystkie wymienione materiały wykorzystał w ostatnich latach przed drugą wojną światową Tadeusz Bernadzikiewicz¹. Jego publikacje, dotyczące zarówno pełnej, jak i udziałowej własności państwa, stanowią po dziś dzień najlepsze źródło wiedzy o finalnym zasięgu etatyizmu w gospodarce w Drugiej RP.

Uogólnienia Bernadzikiewicza nie wyszły poza procentowe oszacowanie stanu posiadania państwa w kilkudziesięciu rodzajach działalności gospodarczej na koniec 1937 lub początek 1938 r.² Analogicznego obliczenia dla całego sektora państwowego nie wykonał, uznając najwyraźniej, że podwyższenie poziomu agregacji nadmiernie oddaliłoby końcowy wynik od rzeczywistości. Zrezygnował też z rachunków odzwierciedlających narastanie przedsiębiorczości państwowej w poszczególnych gałęziach i branżach gospodarki. Na ujęcie dynamiczne pozwolił sobie jedynie przy analizie sumarycznych udziałów państwa w spółkach o kapitale mieszanym między 1927 a 1937 r.³ Do najsłabiej udokumentowanego statystycznie okresu sprzed 1926 r. w ogóle nie sięgał. Niemniej nie zawahał się przed sformulowaniem jednoznacznej konkluzji generalnej: „tendencja w kierunku zwiększania rozmiarów gospodarki państwowej przedstawia u nas czynnik stały [...]”⁴.

Ocenę Bernadzikiewicza potwierdza porównanie kolejnych i uzupełnianych wydań cennej dzieła Ignacego Weinfeldta *Skarbowość polska* (1926, 1929, 1931, 1935). W częściach opisujących gospodarczą domenę państwa autor każdorazowo

¹ T. Bernadzikiewicz, *Udział państwa w spółkach handlowych*, Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1938; *idem*, *Koncern państwowy w Polsce*, Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1938. Zob. też inne prace tego autora: *Przerosty etatyizmu. Uwagi o gospodarce państwowej w Polsce*, wyd. 2 przejrz. i uzup., Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1936 oraz *Mała reforma etatyizmu*, Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1937.

² T. Bernadzikiewicz, *Koncern państwowy...*, *op.cit.*, s. 16–18.

³ T. Bernadzikiewicz, *Udział państwa...*, *op.cit.*, s. 83–93.

⁴ T. Bernadzikiewicz, *Przerosty etatyizmu...*, *op.cit.*, s. 31.

bowiem musiał dokonywać poszerzających korekt⁵. Do bardziej zniuansowanego wniosku doszła Komisja do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych, powołana przez rząd Mariana Zyndrama-Kościałkowskiego i analizująca sytuację na koniec pierwszego kwartału 1936 r. Konstatując „prawie nieprzerwany rozwój” sektora państwowego, wskazała na dwa niewielkie zakłócenia trendu: cofnięcie między marcem 1921 a grudniem 1923 r. oraz spowolnienie w latach budżetowych 1925/1926 i 1926/1927⁶. Dwukrotne kurczenie się rozmiarów przedsiębiorczości państwowej w nieco węższym kontekście chronologicznym, konkretnie w latach 1923 i 1926 („w latach chudych dla skarbu [...]”), zauważał również Adam Krzyżanowski, największy autorytet liberalnego nurtu akademickiej ekonomii Drugiej RP⁷.

W powojennej literaturze przedmiotu reprezentowane są oba poglądy. Stanowisku Bernadzikiewicza bliskie były ujęcia Kazimierza Dziewulskiego, Janusza Gołębiowskiego, Wojciecha Roszkowskiego czy Urszuli Zagóry-Jonszty⁸. Krótkotrwałe fluktuacje zasięgu sektora państwowego identyfikowali m.in. Jan Kofman, Zbigniew Landau i Aleksandra Lityńska, zaś Piotr Koryś sugerował brak ciągłości w sposobie sprawowania właścicielskiej roli państwa („pasywność” w pierwszej połowie lat 20. *versus* „aktywność” w okresach późniejszych)⁹.

⁵ Pierwsze wydanie pracy Weinfeldta wyszło we Lwowie, kolejne w Warszawie. Wypada żałować, że nie udało się doprowadzić do końca wydania piątego, gruntownie przeorganizowanego i zaplanowanego na edycję trzytomową. Światło dzienne ujrzały dwa pierwsze tomy: *Skarbowość polska*, t. I: *Historia, przepisy, waluta, pożyczki, budżet, rachunkowość, wydatki, dochody*, Biblioteka Prawnicza, Warszawa 1939 oraz *Skarbowość polska*, t. II: *Daniny, opłaty, podatki, cła i akcyzy*, Biblioteka Prawnicza, Warszawa 1937. Zagadnieniu własności państwowej poświęcony miał być tom trzeci. Na przeszkodzie jego wykończenia stanęła śmierć Weinfeldta w marcu 1939 r.

⁶ *Sprawozdanie Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych*, Ministerstwo Przemysłu i Handlu, Warszawa 1939, s. 48–49, 51, 59.

⁷ A. Krzyżanowski, *Etatyżm w Polsce*, w: *idem, Polityka i gospodarstwo. Pisma pomniejsze oraz przemówienia 1920–1931*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1931, s. 455, 476. Krzyżanowski był członkiem Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych.

⁸ K. Dziewulski, *Spór o etatyżm. Dyskusja wokół sektora państwowego w Polsce międzywojennej 1919–1939*, PWN, Warszawa 1981, s. 16–22; J. Gołębiowski, *Główne kierunki rozwoju sektora państwowego w Polsce międzywojennej*, „*Studia Historyczne. Kwartalnik*” z. 2, 1980, s. 243 i n.; W. Roszkowski, *The Growth of the State Sector in the Polish Economy in the Years 1918–1926*, „*The Journal of European Economic History*” Vol. 18, No. 1, 1989, s. 112, 124; U. Zagóra-Jonszta, *Własność państwowa w gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Problemy ekonomii, ekonomii politycznej i finansów publicznych*, „*Prace Naukowe UE we Wrocławiu*” nr 475, 2017, s. 407 i n.

⁹ Z. Landau, *Etatyżm*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Bellona. Wiedza Powszechna, Warszawa 1999, s. 89; J. Kofman, *Interwencjonizm gospodarczy*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Bellona. Wiedza Powszechna, Warszawa 1999, s. 135; A. Lityńska, *Szkoła krakowska (1921–1939)*, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1983, s. 89; A. Lityńska, W. Giza, T. Skrzyński, *Spór o etatyżm w polskiej myśli ekonomicznej w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków 2010, s. 45; P. Koryś, *Państwo jako przedsiębiorca. Rozważania o efektywności polityki inwestycyjnej i przemysłowej w II Rzeczypospolitej w drugiej połowie lat 30. XX wieku*, [w:] *Z dziejów przemysłu na ziemiach polskich przed 1945 r.*, red. J. Chumiński, M. Zawadka, GAJT, Wrocław 2012, s. 318, 324, 325.

Cel artykułu sprowadza się do rozstrzygnięcia, czy tendencja etatystyczna w gospodarce Drugiej RP rzeczywiście notowała w latach 20. wahania, czy też stanowiła – jak wyraził się Bernadzikiewicz – „czynnik stały”. Ramy chronologiczne analizy ograniczam do lat 1918–1926. Czynię tak z trzech powodów. Po pierwsze, według Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych cezura końcowa spowolnienia datowanego na okres 1925–1927 to zarazem początek nowej i już nieprzerwanej fazy rozbudowy sektora państwowego¹⁰. Po drugie, najpoważniejszy merytorycznie szacunek majątku państwowego w Drugiej RP, wykonany przez Stanisława Kruszewskiego i weryfikujący dane zebrane przez Ministerstwo Skarbu, odzwierciedlał stan przedmiotowej sprawy właśnie na koniec 1926 r. (ściślej: na 1 stycznia roku następnego)¹¹. Po trzecie, skupienie się na latach 1918–1926 wydaje się użyteczne w świetle późniejszej ewolucji systemu politycznego od demokracji parlamentarnej do coraz ostrzejszych form autorytaryzmu. Przybliży to, być może, odpowiedź na pytanie, czy w warunkach Drugiej RP zachodził związek między tempem etatyzacji gospodarki a zmianami w jej polityczno-instytucjonalnym otoczeniu. Niektórzy autorzy utrzymują, bądź dają do zrozumienia, że przedsiębiorczość państwowa przed i po zamachu majowym 1926 r. to dwa odrębne jakościowo światy¹².

W międzywojniu za najbardziej miarodajny wskaźnik zasięgu własności państwowej w gospodarce uznawano jej procentowy udział w majątku narodowym ogółem¹³. Obie wielkości szacowano więc i porównywano wielokrotnie: dla różnych i tych samych lat, na bazie podobnych i odmiennych metodologii itd. Wyniki uzyskiwano bardzo rozbieżne, również dla identycznych i zbliżonych cezur czasowych. Przykładowo: w drugiej połowie lat 20. na państwo miało przypadać od około 8 do ponad 25% majątku narodowego¹⁴. Przy takich różnicach punktowe wnioski o rzeczywistości na podstawie omawianego wskaźnika nie ma większego sensu.

Zwraca natomiast uwagę podobieństwo rezultatów otrzymywanych z porównywalnych metodologicznie rachunków dla lat 20. i 30. Zdaniem liberalnego ekonomisty międzywojennego, Adama Heydla, opierającego się na szczegółowych danych dotyczących 1928 r., wartość sektora państwowego stanowiła wówczas od 15% do

¹⁰ *Sprawozdanie Komisji...*, *op.cit.*, s. 51.

¹¹ S. Starzyński, *Przedmowa*, [w:] S. Kruszewski, *Majątek państwa polskiego na dzień 1 stycznia 1927 r.*, Ministerstwo Skarbu, Warszawa 1931, s. VII–VIII.

¹² Obok cytowanego już Korysia zob. np. B. Jasiński, *Etatyzm w polityce przemysłowej Polski międzywojennej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie” nr 9, 1959, s. 22–23, 44–45.

¹³ Majątek narodowy to skumulowany z poprzednich okresów zasób dóbr materialnych zgromadzonych w danym kraju. Składają się nań kapitał rzeczowy (maszyny, urządzenia, budynki, wyroby gotowe, zasoby naturalne itd.), ziemia i oszczędności. Z punktu widzenia własnościowego w majątku narodowym można wyróżnić komponenty: państwowy, prywatny, komunalny, spółdzielczy i inne.

¹⁴ Por. [B. Miedziński], *Generalny referat budżetowy na rok 1931/32*, „Gazeta Polska” 31 stycznia 1931; S. Janicki, *Majątek i siły gospodarcze państwa polskiego*, Nakładem autora, Katowice 1926, s. 14–15.

25% całego majątku narodowego. Autor szacunku proponował, aby w tej sytuacji posługiwać się średnią odsetków minimalnego i maksymalnego wynoszącą 20%¹⁵. Dość nieoczekiwanie mniej więcej tyle samo wychodziło z obliczeń prowadzonych dla 1939 r. przez powojennych ekonomistów i historyków gospodarki. Kazimierz Secomski, wykorzystując rachunki międzywojenne, partycypację państwa w majątku ogółem oceniał na 15–20%, przy czym w dalszych swoich badaniach operował górnym poziomem tego przedziału¹⁶. Twierdzenie o 20% wkładzie sektora państwowego w majątek narodowy u schyłku Drugiej RP powtarzało się później w pracach Gołębiowskiego, który doszedł doń nieco inną drogą. Wyzyskał i częściowo uzupełnił dawne wyliczenia Bernadzikiewicza oraz Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych, a następnie oszacował – wobec braku twardych statystyk – hipotetyczny przyrost majątku narodowego z tytułu wydatków inwestycyjnych państwa między 1936 a 1939 r. (w mld zł). Częściowe uprawdopodobnienie wizorycznych obliczeń Gołębiowskiego przyniosły odnalezione przezeń materiały odnoszące się do lat 1937 i 1938¹⁷. Zarazem autor ten za miarodajny uważał szacunek Heydla dokonany dla 1928 r.¹⁸

Zbieżność wyników dla końca lat 20. i 30. teoretycznie mogła być skutkiem proporcjonalnego powiększania się majątków państwowego i narodowego. Z danych zestawionych przez Gołębiowskiego wynika, że stan posiadania państwa w gospodarce, liczony w cenach stałych, wzrósł w latach 1927–1939 o 51,5%¹⁹. To bardzo dużo. Czy sumaryczna wartość innych składników majątku narodowego podniosła się w podobnej skali? Mniejsza dokładność metod szacowania majątków prywatnego, komunalnego i spółdzielczego każe wątpić w możliwość rozstrzygnięcia tej kwestii. Niemniej, nawet gdyby obliczenia dla 1939 r. były zaniżone, relacja majątku państwowego do narodowego na poziomie 20% czy nawet 15% już w 1928 r. to wystarczająco

¹⁵ A. Heydel, *Czy i jak wprowadzić liberalizm ekonomiczny*, [w:] *Etatyżm w Polsce*, Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 1932, s. 77–78. Podstawą szacunku Heydela były obliczenia Tomasza Lulka (w niektórych elementach nieco skorygowane w dół). Zob. T. Lulek, *Przedsiębiorstwa państwowe*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, red. M. Dąbrowski, P. Lot, Nakładem „Ilustrowanego Kuryera Codziennego”, „Światowida” i „Na szerokim świecie”, Kraków–Warszawa 1928, s. 930–937.

¹⁶ K. Secomski, *Podstawy polityki inwestycyjnej*, cz. 3, Nakładem „Wiadomości Narodowego Banku Polskiego”, Warszawa 1947, s. 58. Celem autora było oszacowanie rozmiarów inwestycji publicznych i prywatnych w okresie 1928/1929–1938/1939.

¹⁷ J. Gołębiowski, *Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa–Kraków 1985, s. 257–258, 276–277, 278–279; *idem*, *Spółki prawa handlowego w sektorze przedsiębiorstw państwowych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kapitał państwowy w spółkach prawa handlowego u schyłku Drugiej Rzeczypospolitej. Szczegółowe sprawozdanie z działalności przedsiębiorstw o kapitale mieszanym za rok 1937 wgl. 1937/1938*, wstęp i oprac. J. Gołębiowski, Akademia Pedagogiczna, Kraków 2004, s. 9, 33 i n.

¹⁸ J. Gołębiowski, *Główne kierunki...*, *op.cit.*, s. 256. Podobnie np. T. Grabowski, *Rola państwa w gospodarce Polski 1918–1928*, PWE, Warszawa 1967, s. 175.

¹⁹ J. Gołębiowski, *Główne kierunki...*, *op.cit.*, s. 253–256.

wiele, aby ekspansji właścicielskiej państwa w Drugiej RP nie wiązać głównie z fazą sanacyjnego autorytaryzmu.

Podstawą weryfikacyjną, poza bogatym materiałem idiograficznym, będą szacunki majątku państwowego wspomnianego już Kruszewskiego, bilansującego sytuację na koniec 1926 r., oraz powojennego badacza Roszkowskiego, który uczynił to – w odniesieniu do przemysłu i górnictwa – dla 1923 r. Oba rachunki są nie tylko skrupulatne i stosunkowo dokładne, ale także porównywalne. Autorzy liczyli bowiem w złotych z 1927 r., zaś dane zebrane przez Kruszewskiego pozwalają po odpowiednich korektach uzyskać wynik dla samego przemysłu z górnictwem²⁰. Do oceny wkładu okresu demokracji parlamentarnej w etatyzację gospodarki Drugiej RP posłuży ustalenie uwarunkowań, przebiegu i rezultatów tego procesu w podokresach 1918–1923 oraz 1924–1926. Pierwszy określam mianem etatyzmu „założycielskiego”, przy czym od razu objawił się on w dość dużej skali. Drugi podokres, nazwany etatyzmem „ekspansywnym”, nie tylko powiększył rozmiary własności państwowej, ale przesądził także o jej rozroście w przyszłości. Utrwalił bowiem większość dotychczasowych i zainaugurował nowe działania etatystyczne, przekreślając tym samym plany redukcji sektora państwowego w stosunku do stanu z końca 1923 r. Decydującą rolę odegrał w tym względzie pozaparlamentarny rząd Władysława Grabskiego, będący u władzy od grudnia 1923 do listopada 1925 r.

Utożsamienie lat 1918–1926 z demokracją parlamentarną może nasuwać wątpliwości. Nie tylko ze względu na nieco późniejsze pojawienie się parlamentu (styczeń 1919 r.) czy zwłokę z wejściem w życie konstytucji marcowej (dopiero jesienią 1922 r.), ale przede wszystkim specjalną pozycję Józefa Piłsudskiego jako Naczelnika i Tymczasowego Naczelnika Państwa (1918–1919 i 1919–1922). W sferach polityki zagranicznej i wojskowej początkowo była to pozycja niemal dyktatorska. Jednakże kierunek ewolucji ustrojowej Drugiej RP od pierwszego dnia przedstawiał się jasno: wolne wybory, wolności obywatelskie, demokratyczna konstytucja, trójpodział władz, parlamentarny reformizm. Z tego powodu przedział czasowy 1918–1922 można traktować jako fazę kształtowania się demokracji parlamentarnej.

Tytułowy termin „etatyzacja” oznacza przejmowanie przez państwo udziałów kapitałowych w istniejących podmiotach gospodarczych bądź tworzenie ich od podstaw na skutek reorganizacji, likwidacji i inwestycji na tzw. surowym korzeniu. Tego

²⁰ W. Roszkowski, *Kształtowanie się podstaw polskiej gospodarki państwowej w przemyśle i bankowości w latach 1918–1924*, PWN, Warszawa 1982, s. 17–18, 154–156; S. Kruszewski, *op.cit.*, s. 382–410. Roszkowski wbrew tytułowi swojej pracy nie uwzględnił w obliczeniach państwowej bankowości. Złoty z 1927 r., zdewaluowany o 42% w stosunku do parytetu ustalonego w 1924 r., charakteryzował się stabilnym kursem. Ceny w markach polskich i złotych z 1924 r. obaj autorzy przeliczali w oparciu o kursy z końca poszczególnych lat.

rodzaju kreowanie bądź poszerzanie własności państwowej mogło być zarówno przymusowe, jak i dobrowolne, odbywać się w trybie rynkowym (umownym) lub na mocy adresowych aktów prawnych (wydawanych *ex ante* lub *ex post*), kończyć się pełnym bądź niepełnym upaństwowieniem (z możliwością przewagi kapitału prywatnego). Analogiczne znaczenie przydają pierwotnemu etymologicznie terminowi „etatyżm”, od którego etatyżacja jest formą czynnościową. Etatyżm, etatyżację i wszelkie ich przymiotnikowe pochodne odróżniam od „nacionalizacji”, innej i po części alternatywnej metody upaństwowiania gospodarki. Odmiennie od etatyżacji, nacionalizacja zawsze następuje w wyniku przymusu prawnego, dotyczy działających podmiotów gospodarczych (niepaństwowych lub własnościowo mieszanych) oraz prowadzi do ich przejścia na wyłączny rachunek państwa²¹.

Określenia „przedsiębiorczość państwowa” i „przedsiębiorstwo państwowe”, których niejednoznaczność podkreśla wielu autorów²², stosuję w kontekście sumarycznych następstw etatyżacji i (lub) nacionalizacji, nawet gdy charakter i sposób funkcjonowania upaństwowionych – całkowicie bądź częściowo – obiektów gospodarczych odbiega od ugruntowanych w naukach ekonomicznych definicji terminu „przedsiębiorstwo”.

1. Etatyżm po polsku²³ – tło międzynarodowe i wewnętrzne, formy realizacyjne, wojna na słowa

Wzrost roli państwa w gospodarce, nie tylko jako regulatora mechanizmu rynkowego, ale także podmiotu właścicielskiego, zaznaczył się już w ostatnich dekadach XIX stulecia. Potrzeby pierwszej wojny światowej wywindowały interwencjonizm państwowy na jeszcze wyższy poziom. Na tyle, że po przywróceniu pokoju, mimo poważnych redukcji skali i zakresu, był on znacznie większy niż przed 1914 r. W następnych zaś latach większość państw, zarówno starych, jak i nowych, wykazywała na tym polu tendencję rosnącą²⁴.

²¹ Więcej o różnicach, nie w każdym przypadku rysujących się jednoznacznie, między nacionalizacją a etatyżacją zob. J. Luszniwicz, *Nacionalizacja w Zachodniej Europie w drugiej połowie lat 40. XX wieku*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace” nr 3, 2016, s. 41–45.

²² Zob. np. M. Bałtowski, *Własność państwowa jako instrument współczesnej polityki gospodarczej*, [w:] *Modele ustroju społeczno-gospodarczego. Kontrowersje i dylematy*, red. E. Mączyńska, PTE, Warszawa 2015, s. 211–213.

²³ Nawiązanie do tytułu drugoobiegowej publikacji: A. Heydel, *Etatyżm po polsku*, Oficyna Liberałów, Warszawa 1981.

²⁴ Por. V. Tanzi, *Gospodarcza rola państwa w XXI w.*, tłum. J. Wyřębek, „Materiały i Studia NBP” z. 204, 2006, s. 8 (tab. 1); V. Tanzi, L. Schuknecht, *Public Spending in the 20th Century: A Global Perspective*, Cam-

Za narastaniem interwencjonizmu po 1918 r. stały różnorakie motywy. Ich niepełna lista to: a) wymogi powojennej odbudowy, reorientacji na tory pokojowe, reformowania istniejących i tworzenia nowych państwowości; b) konieczność przeciwdziałania załamaniom koniunktury, inflacjom i hiperinflacjom, niepokojom społecznym i politycznym; c) urzeczywistnianie celów rozwojowych w rodzaju industrializacji, urbanizacji i innych modernizacji strukturalnych; d) obejmowanie władzy bądź współwładzy przez siły antyliberalne, najpierw raczej o proweniencji socjaldemokratycznej, z czasem autorytarnej i faszystowskiej; e) wreszcie – *last but not least* – przykład Rosji Radzieckiej (od 1922 r. ZSRR), pierwszej gospodarki otwartej nastawionej na upaństwowienie i centralne kierowanie.

Pomijając ten ostatni przypadek, w latach 1918–1939 intensywniej powiększał się interwencjonizm regulacyjny niż właścicielski. Jeśli jednak analizować rozwój sektora państwowego²⁵ jako zjawisko samo w sobie, łatwo skonstatować, że w wielu gospodarkach przyrosty z międzywojnia były znaczące²⁶. Własność państwową rozszerzano wówczas przede wszystkim drogą etatyzacji, rzecz jasna różniących się sposobem realizacji i branżowo-gałęziowym zasięgiem. Nacjonalizację, dominującą w komunistycznej Rosji, w państwach kapitalistycznych stosowano dość incydentalnie, co nie oznacza, że musiała dopiero zdobywać prawo obywatelstwa jako narzędzie polityki gospodarczej. W Europie sięgano po nią w Austrii, Francji i Wielkiej Brytanii. Poza starym kontynentem przodowała w nacjonalizacji Ameryka Łacińska²⁷.

W Drugiej RP posługiwano się wyłącznie metodą etatyzacji, za to z daleko idącymi rezultatami. Nie brakowało głosów, że wspomniana jedna piąta majątku narodowego przypadająca na sektor państwowy to najwięcej w kapitalistycznej Europie. Oceny takie formułowano już w latach 20.²⁸ Ścisłych i porównywalnych danych statystycznych brak. Z fragmentarycznych analiz można wysnuć wnioski, że zarówno

bridge University Press, Cambridge 2000, s. 6–7 (tab. 1); I.T. Berend, *An economic history of twentieth-century Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 55–72.

²⁵ Sektor państwowy nie jest tożsamy z sektorem publicznym. Do pierwszego nie zalicza się np. własności samorządowej i municypalnej. Interwencjonizm właścicielski to zarówno etatyzacja, jak i nacjonalizacja. Interwencjonizm regulacyjny to wszystkie pozostałe formy ingerencji państwa w gospodarkę.

²⁶ Por. *Sprawozdanie Komisji...*, *op.cit.*, s. 26–40; R. Grabowski, *Rola państwa...*, *op.cit.*, s. 84–106; *The rise and fall of state-owned enterprise in the western world*, red. P. Toninelli, Cambridge University Press, Cambridge 2000, *passim*; I.T. Berend, *op.cit.*, s. 60, 68–70. W Niemczech przyrost sektora państwowego był na tyle duży, że w latach 30. zdecydowano się rozpocząć prywatyzację. G. Bel, *Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany*, „The Economic History Review” Vol. 63, No. 1, 2010, s. 34–55.

²⁷ A. Makać, *Sektor państwowy w ekonomice rozwiniętych krajów kapitalistycznych*, PWN, Warszawa 1971, *passim*; M. Bucheli, S. Decker, *Economic nationalism in Latin America and Africa in the twentieth century: a comparison*, [2014], s. 6, 11–13, www.worldbh.org/files/fullprogram/A2_B2_DekerBucheli2014Econom.pdf [dostęp 15.03.2016].

²⁸ Zob. np. *Przemówienie p. posła prof. Krzyżanowskiego*, [w:] *Zagadnienie etatyzmu w Polsce. Stenogramy przemówień wygłoszonych na zebraniach u posła Janusza Radziwiła w dniach 11 grudnia 1928 r. i 10 stycznia 1929 r.*, Bank Gospodarstwa Krajowego, Warszawa 1929, s. 11.

u progu, jak i pod koniec lat 30. sektor państwowy w Drugiej RP był większy niż w Niemczech, Włoszech, Francji, Jugosławii, Rumunii i na Węgrzech, nie mówiąc o Czechosłowacji czy Wielkiej Brytanii²⁹.

O dużych rozmiarach przedsiębiorczości państwowej w międzywojennej Polsce zadecydowała przede wszystkim słabość rodzimego kapitału prywatnego. Spośród zasygnalizowanych powyżej przesłanek ogólnych, skłaniających po 1918 r. do większej ingerencji państwa w gospodarkę, w przypadku Drugiej RP problem kapitałowy stał jako główny czynnik determinujący za uwarunkowaniami „a”, „b” i „c”³⁰. Kapitału prywatnego brakowało już na samym starcie, a później nie było lepiej: w latach 20. uderzyły weń inflacja, hiperinflacja i druga inflacja, w następnej dekadzie – wielki kryzys gospodarczy³¹. Permanentnie występującą lukę, chcąc nie chcąc, próbowało wypełniać państwo, sięgając w tym celu również po funkcje właścicielskie. Czyniło tak niezależnie od fluktuacji politycznych i gospodarczych. „A więc był etatyżm wojenny i powojenny, był etatyżm dobrej koniunktury i etatyżm kryzysowy, był etatyżm programowy i etatyżm z konieczności” – konkludowano celnie w sprawozdaniu Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych³².

Do rozszerzania własności państwowej popychały też dwie okoliczności specyficzne: współwystępowanie w gospodarce Drugiej RP różnych i często sprzecznych elementów systemowych (od postfeudalnych po wielkokapitalistyczne) oraz konfliktowe relacje ekonomiczne z mniejszościami narodowymi (głównie niemiecką, żydowską i ukraińską)³³. Okoliczność pierwsza, dobrze rozpoznana w historiografii³⁴, wywodząca się jeszcze z XIX w. i typowa dla obszarów zapóźnionych rozwojowo,

²⁹ T. Grabowski, *Rola państwa...*, *op.cit.*, s. 89–94, 101–106; *Sprawozdanie Komisji...*, *op.cit.*, s. 26–41.

³⁰ J. Stachniuk, *Państwo a gospodarstwo. Geneza etatyżmu w Polsce*, F. Hoesick, Warszawa 1939, *passim*. Za samodzielne przyczyny etatyżmu w Drugiej RP uznaje się niekiedy także „potrzeby podatkowe” i „potrzeby obronności”. Zob. *Sprawozdanie Komisji...*, *op.cit.*, s. 46–47; W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 234. Zaspokajanie tych potrzeb drogą rozbudowy monopolu skarbowych i przedsiębiorczości państwowej wynikało jednak w pierwszym rządzie właśnie ze słabości kapitału prywatnego.

³¹ Inflacja (1918–1923) i hiperinflacja (1923–1924), poza skalą i tempem wzrostu cen, różniły się stanem koniunktury gospodarczej. W fazie inflacji była ona wzrostowa, podczas hiperinflacji – spadkowa. Druga inflacja (1925–1926), choć znacznie mniejsza od pierwszej, ze względu na równoległą wojnę celną z Niemcami oraz obawy przed powrotem hiperinflacji, wywołała silne załamanie produkcyjne i panikę na rynku bankowym. Wojna celna rozpoczęła się w drugiej połowie 1925 r. od zakazów i barier handlowych nałożonych przez stronę niemiecką na import węgla i innych polskich towarów. Druga RP odpowiedziała podobnymi ograniczeniami na produkty przywożone z Niemiec. Przedtem polski eksport, w tym węgla kamiennego, trafiał na rynek niemiecki na uprzywilejowanych warunkach. Wielki kryzys, będący największym załamaniem koniunktury w XX w., w gospodarce polskiej zaznaczył się w latach 1930–1935.

³² *Sprawozdanie Komisji...*, *op.cit.*, s. 59.

³³ Wykorzystuję tu tezę Janusza Beksiaka; zob. *idem*, *Zmiany instytucjonalne*, [w:] J. Beksiak *et al.*, *Polska gospodarka w XX wieku. Eseje historyczno-ekonomiczne*, Literatura, Łódź 2003, s. 18–19.

³⁴ Por. W. Kula, *Początki kapitalizmu w Polsce w perspektywie historyczno-porównawczej*, [w:] *idem*, *Historia, zacofanie, rozwój*, Czytelnik, Warszawa 1983, s. 84–93; T. Łepkowski, *Mysli o historii Polski i Polaków*, „Zeszyty Historyczne” z. 68, 1984, s. 81–84.

stanowiła ogromny i negatywny naddatek do zróżnicowań porozbiorowych, wzmagając i tak skomplikowany problem niedostatecznej spójności gospodarczej i terytorialnej. W konsekwencji zwiększała zapotrzebowanie na wyrównawczą i uzupełniającą przedsiębiorczość państwową. Okoliczność druga stymulowała elity rządzące do działań wzmacniających pozycję polskiego kapitału. W górnos Śląskich koncernach, w wielkopolskim i pomorskim rolnictwie odbywało się to kosztem Niemców, w rzemieśle i drobnym handlu na ziemiach centralnych i wschodnich – kosztem Żydów, w rolnictwie i spółdzielczości w Galicji Wschodniej i na Wołyniu – kosztem Ukraińców. Ów kierowany do wewnątrz nacjonalizm gospodarczy³⁵ przynosił korzyści majątkowe głównie rodzimym właścicielom prywatnym. W niektórych przypadkach, by wspomnieć przemysł chemiczny, górnictwo, hutnictwo i posiadłości ziemskie na Górnym Śląsku, beneficjentem bywał jednak także sektor państwowy³⁶.

Kwestia skali i zakresu gospodarczej roli państwa, w tym jego działalności jako przedsiębiorcy, należała w Drugiej RP do najżywiej dyskutowanych. Charakterystyczną cechą toczonych polemik, wynikających nie tylko z różnic w poglądach i orientacjach doktrynalnych, ale też rozbieżnych interesów politycznych i finansowych, była propaganda „w sprawie”, skutkująca świadomym przeinaczaniem stanowisk adwersarzy, tak aby przedstawić ich w niekorzystnym lub nawet fałszywym świetle. Skłonności tej ulegali również przedstawiciele środowiska akademickiego, co nie sprzyjało ani jakości argumentacji, ani ścisłości terminologicznej³⁷.

Niejasności dotyczyły m.in. pojęcia etatyizmu, przez zwolenników liberalizmu ekonomicznego nagminnie rozciąganego także na formy interwencjonizmu inne niż przedsiębiorczość państwowa. Wprawdzie precyzyjna definicja etatyizmu zaproponowana została stosunkowo wcześniej³⁸, ale upowszechniła się dopiero w pierwszej połowie lat 30., przy tym głównie w środowiskach popierających wzrost ingerencji

³⁵ O „kierowanym do wewnątrz” nacjonalizmie gospodarczym, nastawionym na ograniczanie potencjału ekonomicznego mniejszości narodowych zob. J. Kofman, *Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju. Przypadek Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, WN PWN, Warszawa 1992, s. 78–85. Podstawą uogólnień autora była polityka gospodarcza Drugiej RP, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii, Bułgarii i w nieco mniejszej mierze państw nadbałtyckich.

³⁶ Przejęcia prywatnej własności niemieckiej przez państwo polskie zdarzały się zarówno w latach 20., jak i 30. Przykłady zob. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. I: *W dobie inflacji 1918–1923*, KiW, Warszawa 1967, s. 162; J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 41–42, 43–45, 171–172, 175–188; K.Z., *Sprawa koncernu pszczyńskiego*, „Polska Gospodarcza” z. 51, 1937, s. 1642–1644.

³⁷ Spory o interwencjonizm państwowy w Drugiej RP mają obfitą literaturę. Zob. np. J. Gołębiowski, *Spór o etatyizm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939*, WSP, Kraków 1978; K. Dziewulski, *op.cit.*; U. Zagóra-Jonszta, *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (problemy etatyizmu, planowania i kartelizacji)*, Akademia Ekonomiczna, Katowice 1991; A. Lityńska, W. Giza, T. Skrzyński, *op.cit.*

³⁸ L. Caro, *Etatyizm. Odczyt na Zjeździe prawników i ekonomistów w Poznaniu*, [w:] *VII Zjazd Prawników i Ekonomistów Polskich*, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań 1922, s. 24; L. Caro, *Wolny handel czy etatyzm?*, [w:] *idem, Ku nowej Polsce*, Księgarnia Nauczycielska, Lwów 1923, s. 58.

państwa w gospodarce³⁹. Liberałom ekonomicznym w dalszym ciągu wygodniej było traktować etatyżm, przynajmniej w szerokim ujęciu, jako synonim interwencjonizmu⁴⁰. Jeśli już posługiwali się ścisłą definicją etatyżmu, tożsamą z powiększaniem własności państwowej w następstwie przejmowania istniejących bądź tworzenia nowych podmiotów gospodarczych (w obu przypadkach upaństwowienie mogło być częściowe lub całkowite), wyłączały tego rodzaju poczynania z zakresu znaczeniowego interwencjonizmu, co ustawiało etatyżm w roli nie tyle skrajnej, ile nieprawomocnej formy oddziaływania państwa na gospodarke⁴¹.

Należy przyznać, że i zwolennicy rozbudowy sektora państwowego pozostawali wobec swoich polemistów mało subtelni, rysując na ogół uproszczony i przesadnie krytyczny obraz liberalizmu ekonomicznego⁴². Czasami, broniąc swej sprawy, poświęcali nawet sam termin etatyżm. W wydanym w 1939 r. podręczniku Kazimierza Petyniaka-Saneckiego oddzielono go zarazem od interwencjonizmu i własności państwowej (*sic!*). Zdaniem autora etatyżm to tylko własność państwowa nadmierna, a takową nie są ani monopole skarbowe, ani udziały w spółkach prawa handlowego, ani przejścia w następstwie sanacji finansowych, ani ustanawianie nowych przedsiębiorstw drogą inwestycji⁴³. Enumerację tę Petyniak-Sanecki mógłby ciągnąć jeszcze długo, bowiem etatyżm w istocie „wszystko oddaje w ręce władzy państwowej”⁴⁴. Innymi słowy, mamy tu do czynienia, jak u wielu liberałów ekonomicznych, z delegitymizacją pojęcia etatyżmu, ale jednocześnie i w opozycji do nich z legitymizacją praktyk etatystycznych pod nieetatystycznym szyldem.

³⁹ K. Dziewulski, *op.cit.*, s. 23, 29–31; S. Duda, *Liberalizm a etatyżm – dyskusja o gospodarczej roli państwa w Polsce w okresie międzywojennym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Sectio H, Vol. XXXII–XXXIII, 1998/1999, s. 36–39.

⁴⁰ A. Heydel, *Etatyżm*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych. Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze*, t. II, Instytut Społeczny, Warszawa 1937, s. 115.

⁴¹ Por. *Uprzywilejowanie przedsiębiorstw państwowych*, „Przegląd Gospodarczy” nr 9, 1939, s. 297; *Sprawozdanie Komisji...*, *op.cit.*, s. 25; [F. Zweig], *Memoriał w sprawie działalności przedsiębiorstw państwowych*, Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 1936, s. 9–10.

⁴² Zob. np. L. Caro, *Zmierzch kapitalizmu*, [odb. z „Dziennika Poznańskiego”], Poznań 1934, *passim*.

⁴³ K. Petyniak-Sanecki, *Współczesne zagadnienia gospodarcze, cz. 1: Pojęcie gospodarstwa. Podział i warunki jego rozwoju. Produkcja naturalna (górnictwo, rolnictwo, leśnictwo)*, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa 1939, s. 47–49.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 48.

2. Etatyzm założycielski (1918–1923) – dziedzictwo i wymogi sytuacyjne

Punktem wyjścia do rozbudowy sektora państwowego w Drugiej RP okazało się przejęcie własności metropolii zaborczych pochodzącej sprzed 1914 r. oraz ustanowionej podczas wojny. Był to proces stopniowy, trwający zasadniczo do połowy 1922 r., opierający się na aktach prawnych, w tym ratyfikowanych umowach międzynarodowych (traktat wersalski, traktat w Saint Germain, traktat ryski, konwencja górnośląska)⁴⁵. Przewłaszczenie mienia poaustriackiego i porosyjskiego odbywało się z reguły bezkonfliktowo, w przypadku ponemieckiego często dochodziło do sporów, niekiedy długotrwałych i rozstrzyganych przez instytucje międzynarodowe, szczególnie gdy sukcesję Drugiej RP próbowano rozciągać także na prywatną własność obywateli Republiki Weimarskiej i tamtejszych osób prawnych⁴⁶.

W rezultacie państwo polskie stało się właścicielem całej zastanej infrastruktury pocztowej, telegraficznej i telefonicznej, ponad 80% linii kolejowych, części dróg lądowych i wodnych, sieci gazociągowej w byłym zaborze pruskim i wodociągowej na Górnym Śląsku oraz ponad 30% obszarów leśnych, wraz z działającymi przy nich tartakami i innymi zakładami przerobu drewna⁴⁷. W ręce państwa przeszły również przedwojenne i wojenne monopole skarbowe: spirytusowy, tytoniowy, solny, loteryjny, cukrowy i sacharynowy. Były one terytorialnie nieujednolicone i w większości tylko handlowe. Sferę produkcyjną obejmowały monopole poaustriackie – solny i tytoniowy. Z tego tytułu Druga RP stała się właścicielem kilkunastu kopalni i warzelni soli kamiennej oraz kilkudziesięciu fabryk i magazynów tytoniowych⁴⁸. Najważniejsze okazały się jednak nabytki w bankowości: warszawska Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa, centralna instytucja emisyjna na obszarze okupacji niemieckiej, oraz trzy największe galicyjskie banki komercyjne – Bank Krajowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, Galicyjski Wojenny Zakład Kredytowy oraz Galicyjski Miejski Wojenny Zakład Kredytowy (miały w nich udziały także krajo- i lokalne polskie władze autonomiczne)⁴⁹.

⁴⁵ Państwo polskie objęło w posiadanie również własność galicyjskiego Sejmu i Wydziału Krajowego.

⁴⁶ Dotyczyło to dóbr ziemskich i zakładów przemysłowych przekazanych lub sprzedanych po 11 listopada 1918 r. przez państwo niemieckie rodzimym kolonistom i spółkom prywatnym.

⁴⁷ Dane statystyczne za: J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 19, 27.

⁴⁸ K. Bukowski, *Górnictwo solne*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej...*, *op.cit.*, s. 1035; J. Michalski, *Monopole skarbowe*, [w:] *Ibidem*, s. 925, 928. Większość fabryk i magazynów z branży tytoniowej przejętych przez państwo nie została uruchomiona.

⁴⁹ Państwo polskie odziedziczyło też drobniejsze udziały władz galicyjskich w bankowości prywatnej. Przykładem Bank Przemysłowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim S.A.,

Wśród reszty pozaborczego mienia państwowego znalazło się m.in. kilkadziesiąt zakładów wydobywczych (głównie węgla kamiennego i soli potasowych), kilkanaście hut, walcowni i przedsiębiorstw chemicznych (z rafinerią w Drohobyczu i fabryką nawozów azotowych w Chorzowie na czele), podobna liczba klinkierni i kamieniołomów (Zagnańsk, Inwald k. Krakowa, Klesewo na Polesiu itd.), kilka wojskowych warsztatów naprawczych i zbrojowni (szybko przystosowanych do produkcji broni, amunicji, taboru kolejowego i umundurowania), cztery drukarnie (dwie w Warszawie, po jednej w Łodzi i Lublinie), trzy zakłady uzdrowiskowe (Ciechocinek, Busko, Krynica) oraz sporo majątków ziemskich (niemal wszystkie porośyjskie i ponieemieckie; z zaboru austriackiego jeden – Komora Cieszyńska, własność arcyksięcia Fryderyka Habsburga)⁵⁰.

Jedynie część odziedziczonego mienia państwo polskie posiadało na wyłączność, większość trafiła doń jako współwłasność⁵¹. Niektóre obiekty zostały już wcześniej czasowo wdzierżawione przez rządy zaborcze osobom prywatnym bądź prawnym. Umowy te władze Drugiej RP co do zasady przeważnie honorowały, modyfikując jednak ich warunki finansowe⁵². Same też oferowały dzierżawy ze schedy pozaborczej, najchętniej kapitałowi zagranicznemu, w pierwszym okresie przede wszystkim francuskiemu. Na Górnym Śląsku miało to kontekst polityczny, służąc pozyskiwaniu poparcia Ententy w terytorialnym konflikcie z Republiką Weimarską i osłabianiu kapitału niemieckiego. Konsekwencją było powstanie dwóch polsko-francuskich spółek dzierżawnych, „Skarbofermu” (1922 r.) i „Tarnofermu” (1923 r.), eksploatujących – odpowiednio – kopalnie węgla kamiennego w Królewskiej Hucie, Bielszowicach i Knurowie oraz hutę srebra i ołowiu w Strzybnicy. W obu spółkach Skarb Państwa zatrzymał 50% udziały⁵³.

założony w 1910 r. z kapitałowym uczestnictwem Wydziału Krajowego. W 1918 r. nazwę banku zmieniono na Polski Bank Przemysłowy S.A., wkrótce też rolę współdziałowca przejął od Wydziału Krajowego skarb Drugiej RP (20% kapitału zakładowego).

⁵⁰ S. Kruszewski, *op.cit., passim*; J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 28–45, 46 (tab. 5), 55–56. Fabryka nawozów sztucznych w Chorzowie, wybudowana podczas pierwszej wojny światowej, pierwotnie była własnością państwa niemieckiego. Po zawarciu pokoju odsprzedano ją kapitałowi prywatnemu, uprawomocniając to sądownie w styczniu 1920 r. Strona polska uznała transfer za fikcyjny i w lipcu 1922 r. przejęła fabrykę na własny rachunek jako mienie po metropolii zaborczej. Sprawa oparła się o sądy krajowe i zagraniczne, w tym trybunał haski, który parokrotnie orzekał na niekorzyść Polski. W 1928 r. zawarto kompromis, przewidujący utrzymanie własnościowego *status quo* w zamian za m.in. odszkodowanie dla byłych niemieckich właścicieli prywatnych.

⁵¹ Współwłasność państwa mogła być realizowana bezpośrednio (w formie udziałów Skarbu Państwa) albo pośrednio (*via* przedsiębiorstwa i banki państwowe).

⁵² W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 85, 128, 129; A. Świętochowski, *Majątek państwa polskiego w przedsiębiorstwach*, [odb. z „Przemysł i Handel”], Spółka Wydawnicza „Przemysł i Handel”, Warszawa 1924, s. 5.

⁵³ Z. Landau, J. Tomaszewski, *op.cit.*, s. 309–311; J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 38–41.

Dzierżawcom polskim przekazano część państwowych majątków ziemskich i domen leśnych (z młynami, cegielniami, kamieniołomami, klinkierniami, tartakami), pojedyncze złoża mineralne (praktyczne znaczenie miały żupy solne w Kałuszu i Stebniku) oraz kilkanaście drobnych zakładów przemysłowych (np. siedem zmechanizowanych stolarni w Małopolsce)⁵⁴. Rodzimy firmom prywatnym oddano również prowadzenie monopolu spirytusowego, nadal ograniczonego do sfery handlowej, oraz przemysłowe przetwarzanie tytoniu w ramach monopolu handlowo-produkcyjnego, jaki ustanowiono na ten surowiec. Z formalnego punktu widzenia w obu przypadkach nie odbyło się to na zasadzie dzierżawy, ale – odpowiednio – komisji i koncesji⁵⁵.

Zbliżoną do dzierżaw formą dopuszczenia biznesu prywatnego do obiektów otrzymanych po państwach zaborczych było powoływanie mieszanych spółek eksploatacyjnych. Warto wspomnieć zwłaszcza o utworzonej w 1922 r. Polskiej Akcyjnej Spółce Telefonicznej, w której 42,8% kapitału zakładowego uzyskała szwedzka spółka „L.M. Ericsson”. Tyle samo udziałów zapewniło sobie państwo polskie, a resztę rozdysponowano w subskrypcji publicznej. Szwedzcy współwłaściciele dobrze znali rynek polski, gdyż jeszcze przed pierwszą wojną światową rząd rosyjski przyznał im koncesję na użytkowanie i rozwijanie linii telefonicznych w Warszawie. Gdy w 1919 r. umowa wygasła, uprawnienia będące jej przedmiotem przejęła Druga RP. Jednocześnie podjęto rokowania ze stroną szwedzką. Wyłączność państwa na usługi i inwestycje telefoniczne, wobec szczupłości środków finansowych, jakie pozostawałyby do dyspozycji, nie gwarantowała bowiem przyspieszenia tempa telefonizacji. Pozy-skując „L.M. Ericsson” jako współudziałowca PAST, zadbano, aby obszar działania nowej firmy obejmował nie tylko Warszawę, ale także Łódź, Lublin, Białystok, Lwów oraz zagłębia dąbrowskie i borysławskie⁵⁶.

⁵⁴ S. Kruszewski, *op.cit.*, s. 101, 114, 142, 144, 166, 191, 200, 339; W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 122, 123, 150, 181. Złóża w Kałuszu i Stebniku dzierżawiła państwowo-prywatna Spółka Akcyjna Eksploatacji Soli Potasowych „TESP” (67% udziałów Skarbu Państwa). Założono ją jesienią 1920 r. na bazie Towarzystwa Eksploatacji Soli Potasowych S.A., w którym udziały miał Wydział Krajowy.

⁵⁵ Handlowy monopol spirytusowy zadekretowano w końcu stycznia 1919 r. Początkowo obowiązywał tylko na terenie dawnego Królestwa Polskiego. Resztę terytorium państwa obejmował stopniowo do kwietnia 1921 r. Zasady monopolu nie były jednolite; na Kresach Wschodnich analogiczne jak na obszarze pierwotnym, w byłych dzielnicach austriackiej i pruskiej znacznie luźniejsze (przy tym nieidentyczne). Komisowe uprawnienia realizacyjne otrzymały cztery spółki prywatne, po jednej w każdym z wymienionych rejonów. *Państwowy Monopol Spirytusowy w Polsce 1924–1926*, Dyrekcja Państwowego Monopoli Spirytusowego, Warszawa 1928, s. 5–14; P. Grata, *Przemysł gorzelniczy w II Rzeczypospolitej*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2002, s. 35–38. Zunifikowany monopol tytoniowy, obejmujący produkcję, obrót wewnętrzny, import oraz eksport surowca i wyrobów z tytoniu wprowadzono w 1922 r. Nie mając środków na wykup prywatnych wytwórców, większość pozwolono na dalszą działalność, najpierw na podstawie odpowiednich umów, a następnie czasowych koncesji. Produkować jednak musieli z materiałów dostarczanych przez monopol i na jego rachunek. *Polski Monopol Tytoniowy 1919–1925*, Polski Monopol Tytoniowy, Warszawa 1926, s. 14–17, 20.

⁵⁶ S. Kruszewski, *op.cit.*, s. 336–337; *Polska Akc.Sp. Telefoniczna w Warszawie*, [w:] *Przemysł i Handel. Tygodnik. 1918–1928*, cz. 2, Ministerstwo Przemysłu i Handlu, Warszawa 1928, s. 209–210.

Przedłużenie po odzyskaniu niepodległości większości właścicielskiej schedy po państwach zaborczych świadczyło o zachowaniu ciągłości między systemem gospodarczym przed- i powojennym pomimo całkowitej zmiany układu terytorialnego oraz ukierunkowania ustroju politycznego na republikańską demokrację parlamentarną. Na zaadoptowanie przez Drugą RP interwencjonistyczno-etatystycznych standardów charakteryzujących przed 1918 r. polityki gospodarcze Niemiec, Rosji i Austro-Węgier zwrócił uwagę wspomniany już Heydel. Wskazywał on również na obciążenie polskich polityków, urzędników i działaczy społecznych, a szerzej całej warstwy inteligenckiej, bagażem antyliberalnych inspiracji i doświadczeń, zaczerpniętych z niemieckich, rosyjskich i austriackich uniwersytetów oraz tamtejszych praktyk życia publicznego. W połączeniu z patologiami „w naszej strukturze socjalno-kulturalnej”, niedoborem „nowoczesnego przedsiębiorcy – *businessmana*, »*bourgeois*« w znaczeniu stanu średniego” [kursywa – J.L.] oraz mocno ugruntowanym resentymentem mentalnym, jakim była „pogarda dla zysku, dla dorobkiewiczostwa”, przedwojenne brzemie antyliberalizmu wytwarzało w warunkach niepodległości niemal powszechne zapotrzebowanie na ochronną i naprawczą rolę państwa w gospodarce⁵⁷.

Heydel miał sporo racji, ale wypada podkreślić, że polski międzywojenny interwencjonizm, szczególnie w kontekście zapędów właścicielskich, podlegał samoograniczeniu. Przesądziło o tym wycofanie się z zamiaru ustawowego upaństwowienia (znacjonalizowania) dużej części infrastruktury i przemysłu, deklarowanego w 1918 r. przez zdominowane przez lewicę niepodległościową oraz piłsudczyków rządu Ignacego Daszyńskiego i Jędrzeja Moraczewskiego⁵⁸. Plany te odłożył *ad acta* gabinet Ignacego Paderewskiego, powstały w połowie stycznia 1919 r. z udziałem przedstawicieli kół centrowych i prawicowych. Postulatu nacjonalizacji nie podejmowały też późniejsze rządy. Odwrotnie, po zawieszeniu broni w wojnie z Rosją bolszewicką (listopad 1920 r.) i pokoju ryskim (marzec 1921 r.) wyrażano chęć stopniowego pozbywania się majątku państwowego poprzez wzmoczenie dzierżaw, a nawet prywatyzację⁵⁹.

⁵⁷ A. Heydel, *Dążności etatystyczne w Polsce*, [w:] *Polski kapitalizm w okowach socjal-etatyzmu. Stracone dwudziestolecie*, b.m.w., b.d.w., s. 28–30 [pierwodruk artykułu: „Prąd” R. XVI, luty 1929].

⁵⁸ *Ludowy Rząd Republiki Polskiej* [Lublin–Kraków, 7.11.1918 r.], [w:] J. Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, wstęp i oprac. T. Nałęcz, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2015, s. 157; *Deklaracja rządu polskiego* [Warszawa, 21.11.1918 r.], [w:] J. Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, wstęp i oprac. T. Nałęcz, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2015, s. 166. Do obozu lewicy niepodległościowej zaliczano reformistycznych socjalistów (Polska Partia Socjalistyczna – Frakcja Rewolucyjna, Polska Partia Socjalistyczną Zaboru Pruskiego, Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego) oraz lewicę ruchu chłopskiego (Polskie Stronnictwo Ludowe – Lewica, Polskie Stronnictwo Ludowe – Wyzwolenie). Mianem piłsudczyków określano wówczas polityków wywodzących się z III Brygady Legionów i Polskiej Organizacji Wojskowej.

⁵⁹ Na temat koncepcji własnościowych kolejnych rządów z lat 1919–1924 zob. W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 59–71, 132.

W praktyce przypadki wyprzedaży na rzecz prywatnego biznesu były nieliczne, rzadko zdarzały się również zmniejszenia, nawet w ujęciu względnym, kapitałowych udziałów państwa w przedsiębiorstwach całkowicie zetatyzowanych i mieszanych⁶⁰. O wiele częściej decydowano się na zamknięcia i likwidacje podmiotów państwowych. Przodowała w tym branża wojskowa, która po zakończeniu wojen o granice dostosowywała skalę i profil produkcyjny do „pokojoyej” struktury popytu⁶¹. Za quasi-dezetatyzację należy uznać zniesienie monopolu cukrowego (od września 1921 r.), zawieszenie spirytusowego (od listopada 1921 r.) i ograniczenie sacharynowego (od grudnia 1922 r.)⁶².

Mimo częściowych redukcji sektor państwowy stale powiększał swoje rozmiary. Wynikało to głównie z inwestycji dokonywanych w obiektach przejętych po zaborcach. Rozbudowano i zmodernizowano m.in. rafinerię drohobycką, fabrykę chorzowską, kopalnię węgla kamiennego „Brzeszcze” k. Oświęcimia, kopalnie i warzelnie soli kamiennej w Wieliczce, Bochni i Inowrocławiu oraz niektóre wytwórnie sprzętu wojskowego (np. Państwową Fabrykę Karabinów w Warszawie)⁶³. Od samego początku dokonywano też rozszerzających reorganizacji. Przeprowadzono je m.in. wobec odziedziczonych banków. Już w 1919 r. PKKP wchłonęła oddziały dawnego Banku Austriacko-Węgierskiego, stając się instytucją ogólnopolską (dotąd przywilej emisyjny posiadała wyłącznie na części zaboru rosyjskiego okupowanej od 1915 r. przez Niemcy). Do 1922 r. analogicznego charakteru nabrały pogalicyjskie banki komercyjne, przy okazji otrzymując nowe funkcje, statuty i nazwy. BK stał się Polskim Bankiem Krajowym, GWZK – Państwowym Bankiem Odbudowy (w latach 1921–1922 Zakład Kredytowy dla Odbudowy), a GMWZK – Zakładem

⁶⁰ Przykładowo: w fabryce chemicznej „Azot” w Jaworznie udział państwa w kapitale akcyjnym spadł z ponad 60% w 1919 r. do 6,5% w 1921 r. *Ibidem*, s. 134–135.

⁶¹ *Ibidem*, s. 120–121, 127, 139, 142, 158. Rok po zakończeniu działań wojennych działało jeszcze 141 zakładów zaspokajających w latach 1919–1920 potrzeby frontu. W końcu 1922 r. pozostało ich 53. J. Gołębiowski, *Przemysł wojenny w Polsce*, WSP, Kraków 1990, s. 41.

⁶² P. Grata, *Monopole skarbowe w polityce podatkowej Drugiej Rzeczypospolitej*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2009, s. 137, 140, 148–149, 166, 174. Monopol spirytusowy przywrócono z początkiem 1925 r. Formalna likwidacja monopolu sacharynowego nastąpiła w październiku 1927 r.

⁶³ W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 137, 156–159, 163–164, 166; J. Gołębiowski, *Przemysł wojenny...*, *op.cit.*, s. 19–20, 32, 62–63. Status własnościowy warszawskiej PFK był powikłany. Powstała na bazie przedwojennej fabryki obrabiarek należącej do spółki „Gerlach i Pulst”, zamienionej w 1915 r. przez Niemców w warsztaty reparacyjne. Po wojnie przejął je Skarb Państwa, przekształcając w wytwórnię karabinów w oparciu o wyposażenie pochodzące z niemieckiej fabryki broni w Gdańsku (częściowo kupione, częściowo uzyskane na mocy traktatu wersalskiego). Spółka „Gerlach i Pulst” oddała sprawę do sądu. Nie czekając na zakończenie postępowania, strony w styczniu 1923 r. zawarły umowę o dwuletniej dzierżawie przedsiębiorstwa przez państwo polskie z możliwością przedłużenia o dalsze trzy. Dzierżawa nie dotyczyła zainstalowanych maszyn, które pozostały własnością Skarbu Państwa. J. Piłatowicz, *Fabryka Karabinów w Warszawie 1918–1939*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. XXXIV, 1919, s. 229–232, 233–234.

Kredytowym Miast Małopolskich (w latach 1919–1922 Miejski Zakład Kredytowy w Krakowie)⁶⁴.

Równolegle etatyżacji poddawano niektóre istniejące firmy prywatne. Wstępem bywały często zaliczkowane zamówienia rządowe oraz kredyty i gwarancje kredytowe udzielane przez banki państwowe bądź poszczególne ministerstwa. Pomoc tę traktowano jako alternatywę dla wchodzenia państwa w rolę przedsiębiorcy⁶⁵. W praktyce, gdy pojawiała się trudność lub niemożność odzyskania wierzytelności, zabezpieczano je bezpośrednio na kapitale zadłużonych firm. Tym samym państwo stawało się ich współwłaścicielem⁶⁶.

Do połowy 1921 r. gospodarkę kredytowano głównie ze środków Skarbu Państwa, później największą aktywność na tym polu zaczęła wykazywać PKKP. Mimo narastającej inflacji „nie obawiała się ona strat na deprecjacji kredytów”, ponieważ płynność zapewniała sobie dodrukiem marki polskiej. Słowem, PKKP „żyła z emisji”⁶⁷. Ochoczo więc dyskontowała weksle, udzielała terminowych i towarowych pożyczek, otwierała linie kredytowe itp. Odbywało się to na bardzo korzystnych warunkach finansowych, bliskich bezzwrotnym dotacjom, co z jednej strony pomagało koniunkturze, ale z drugiej – przyczyniło się do wywołania hiperinflacji (jesień 1923 r.)⁶⁸.

PKKP, nieposiadająca kapitałów własnych, nie miała zbyt wielu aktywów zewnętrznych⁶⁹. Pod tym względem brylował PBK, największy z pogalicyjskich banków komercyjnych, również udzielający kredytów gospodarczych. W końcu 1923 r. uczestniczył on kapitałowo w ponad 80 przedsiębiorstwach i bankach. Były to udziały drobne, maksymalnie w okolicach 20%. Część zewnętrznych aktywów PBK pochodziła z okresu austriackiego, ale więcej niż połowa trafiła doń po 1918 r.⁷⁰

Etatyżacje przedsiębiorstw prywatnych, nieopprzedzone zaangażowaniem finansowym państwa w ich działalność, zdarzały się tylko sporadycznie. Tytułem przykładu wymienić można Polską Agencję Telegraficzną, założoną w listopadzie 1918 r. jako prywatna spółka dziennikarska, a w końcu roku następnego w całości przejętą

⁶⁴ H. Nowak, *Bankowość w Polsce*, t. I, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1931, s. 187, 189, 234–235, 261, 267–269.

⁶⁵ Z. Landau, J. Tomaszewski, *op.cit.*, s. 73–77, 83–87, 90, 237–238, 248. Por. W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 110–118; T. Grabowski, *Rola państwa...*, *op.cit.*, s. 167–168, 184–185.

⁶⁶ Z tego właśnie powodu Ministerstwo Przemysłu i Handlu w 1919 r. weszło w posiadanie ponad połowy akcji fabryki „Azot” w Jaworznie, a Ministerstwo Spraw Wojskowych w 1923 r. – niemal połowy akcji spółki „Pocisk” w Warszawie. W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 134, 140.

⁶⁷ Z. Landau, J. Tomaszewski, *op.cit.*, s. 300.

⁶⁸ W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 196 (tab. 10), 198–199, 207–209.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 195, 206.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 129–130, 134, 151–152, 194–195, 201–202, 208. W latach 1922–1924 PBK wykonywał też prawa należące do rządu polskiego w polsko-francuskich spółkach dzierżawnych „Skarboferm” i „Tarnoferm” oraz Banku Śląskim S.A., utworzonym w 1922 r. również przy wsparciu kapitału francuskiego.

na rachunek rządu, oraz niewielką fabrykę dzwonków elektrycznych „Bracia Petsch” w Warszawie, zakupioną przez państwo w lutym 1920 r., a w 1923 r. zreorganizowaną i przestawioną na produkcję urządzeń telekomunikacyjnych dla wojska. Zmodyfikowany profil produkcyjny odzwierciedlała nowa nazwa: Państwowa Wytwórnia Aparatów Telegraficznych i Telefonicznych⁷¹.

Od początku niepodległości państwo polskie tworzyło również nowe podmioty gospodarcze, dokonując w tym celu przekształceń organizacyjnych i inwestycji na tzw. surowym korzeniu. W efekcie rozszerzyło swą domenę m.in. o blisko 150 wytwórni sprzętu wojskowego i pochodnego (jeśli liczyć drobne ministerialne jednostki aprowizacyjne), kilkadziesiąt zakładów poligraficznych (łącznie z usytuowanymi przy ministerstwach), kilkanaście z branży budowlanej (od kamieniołomów po fabrykę domów drewnianych we Lwowie-Persenkówce), dziesięć zakładów chowu koni (Janów Podlaski, Kozienice, Łąck itd.), trzy linie kolejowe (Kokoszki–Gdynia, Kutno–Strzałków, Puck–Hel), dwie sieci gazociągowe (jasielską i borysławską)⁷². Wymienione obiekty i elementy infrastruktury były przeważnie w pełni zetatyzowane (z wyjątkiem gazociągu borysławskiego)⁷³. Bardziej wyrównane proporcje notowano w bankowości. Nowych czysto państwowych instytucji kredytowych powstało bowiem dwie (Państwowy Bank Rolny i Poczta Kasa Oszczędności), a we współwłasności z kapitałem prywatnym – trzy (Bank Budowlany S.A., Syndykat Przekazowy Banków Polskich S.A. i Bank Śląski S.A.)⁷⁴.

W pierwszych latach niepodległości państwo polskie stosowało też instytucję zarządu przymusowego. Sięgano po nią w sytuacji nieobecności formalnych właścicieli, względnie niemożności uruchomienia, utrzymywania czy rozwijania przedsiębiorstw ważnych z przyczyn wojskowych, zaopatrzeniowo-aprowizacyjnych czy społeczno-politycznych. Przymusowe zarządy państwowe, których w latach 1918–1921 było w sumie kilkadziesiąt, niemal zawsze kończyły się powrotem pod władzę

⁷¹ S. Kruszewski, *op.cit.*, s. 224, 333; J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 48, 56. Do 1923 r. przyszła PWATiT działała pod szyldem Zakładów Telefoniczno-Telegraficznych. Przekierowanie na nowy asortyment odbyło się w oparciu o wyposażenie techniczne zlikwidowanego warsztatu remontowego w Widzewie pod Łodzią. Pod koniec 1925 r. PWATiT usiłowano sprzedać spółce „L.M. Ericsson”, posiadającej już udziały w PAST. Na skutek licznych sprzeciwów podjętą już decyzję anulowano po zamachu majowym.

⁷² S. Kruszewski, *op.cit.*, s. 115, 199, 226–228, 252, 318; W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 136–139, 142–149; J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 49–50, 52–53, 55–57, 117; Z. Landau, J. Tomaszewski, *op.cit.*, s. 228.

⁷³ Sieć borysławską wykupiło w 1920 r. Towarzystwo Międzymiastowych Gazociągów, w którym państwo posiadało wyjściowo 10%, a od 1922 r. 20,7% udziałów.

⁷⁴ PBR (do połowy 1921 r. pod nazwą Polski Państwowy Bank Rolny) i PKO istniały od 1919 r., BB – od 1920 r., SPBP – od 1921 r., BŚ – od 1922 r. Trzy ostatnie okazały się dość efemeryczne: BB działał do 1927 r., SPBP – do 1924 r., BŚ – do 1932 r. W kapitale zakładowym BŚ, obok Skarbu Państwa (49,6%), uczestniczył kapitał francuski (50%). Przyczyny były analogiczne jak w przypadku „Skarbofermu” i „Tarnofermu”. W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 r.*, Muza, Warszawa 1998, s. 94, 138, 174.

kapitału prywatnego. W końcu 1921 r. istniało jeszcze 15 przymusowych zarządów, w 1924 r. – trzy. Państwo rezygnowało również z zarządu nad obiektami, w których dokonało dużych inwestycji (przykładem zakłady włókiennicze w Żyrardowie). Etatyżacji po okresie zarządu przymusowego poddano jedynie hutę „Blachownia” k. Częstochowy (kwiecień 1921 r.). Nominalnie należała do rodziny carskiej, ale jeszcze przed wojną została wydzierżawiona spółce niemieckiej. Po wygaśnięciu umowy dzierżawnej, co nastąpiło już pod władzą polską, hutę nie bardzo więc było komu zwracać⁷⁵.

Do 1922 r. zdecydowanie największą część sektora państwowego stanowiła własność odziedziczona po zaborcach. Inne formy etatyżacji, w tym przejścia za długi i działalność założycielska, miały marginesowe znaczenie. Po 1922 r., poza pojedynczymi nabytkami na Górnym Śląsku, państwo polskie nie pozyskiwało już mienia pozaborczego. Poszerzało stan posiadania w gospodarce, rozbudowując obiekty zetatyżowane, nabywając i zwiększając udziały w podmiotach niepaństwowych oraz dokonując połączeń, podziałów, reorganizacji i inwestycji na surowym korzeniu. Sygnalizowana zmiana świadczyła o wchodzeniu polskiego etatyżmu w fazę normalności, znacznie mniej niż lata 1918–1923 naznaczoną koniecznością zagospodarowania spadku po metropoliach zaborczych, przewyciężania powojennego zastoju produkcyjnego oraz zabezpieczania terytorialno-politycznych podstaw niepodległości.

Ilustracją nowych czasów było postawienie na agendzie rządowej dwóch nowych przedsięwzięć inwestycyjnych. Pierwsze to port w Gdyni, budowany od 1921 r. na rachunek Skarbu Państwa w celu *stricte* przyszłościowym: dla otwarcia gospodarcze morskiego okna na świat i efektywnego wykorzystania potencjalnych szans w handlu międzynarodowym⁷⁶. Inwestycja napotykała liczne trudności. Zawiadującą nią początkowo Ministerstwo Spraw Wojskowych zleciło realizację robót budowlanych polskiej spółce prywatnej. Opóźnienia w finansowaniu powodowały okresowe zawieszenia prac, a powstające na tym tle spory skończyły się zerwaniem umowy. W 1922 r. nadzór z rąk wojska przejęło Ministerstwo Przemysłu i Handlu, próbując prowadzić roboty na własną rękę, jednak większego postępu nie udało się uzyskać⁷⁷.

⁷⁵ W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 107–110, 124, 149, 154 (tab. 4).

⁷⁶ Tak zdefiniowana rola portu gdyńskiego kształtowała się stopniowo. Początkowo budowę traktowano jako środek nacisku na Wolne Miasto Gdańsk, utrudniające, a nawet sabotujące portowe interesy Drugiej RP. Na Gdynię jako perspektywicznie główny ośrodek polskiego handlu morskiego postawiono pod wpływem trudności z wywozem przez port w Gdańsku drewna (1922–1923) i węgla kamiennego (1925–1926). L. Możdżeński, *Polityka morska Polski Odrodzonej*, [w:] *XV lat polskiej pracy na morzu*, Instytut Wydawniczy Państwowej Szkoły Morskiej, Gdynia 1935, s. 17–19; E. Brzosko, *Rozwój transportu w Polsce w latach 1918–1939*, WSP, Szczecin 1982, s. 213–218.

⁷⁷ S. Wachowiak, *Pierwsze poczynania Polski nad morzem*, [w:] [chyba zapis skrócony (pierwszy raz zob. przyp. 76)] *XV lat polskiej pracy na morzu*, Instytut Wydawniczy Państwowej Szkoły Morskiej, Gdynia 1935, s. 45–47; T. Wenda, *Dzieje budowy portu gdyńskiego*, [w:] [jak wyżej] *XV lat polskiej pracy na morzu*, Instytut Wydawniczy Państwowej Szkoły Morskiej, Gdynia 1935, s. 65–66; W. Czerwińska, *Rola państwa w polskiej gospodarce morskiej 1919–1939*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1975, s. 57–58.

Niemniej, zakładając kontynuowanie przez państwo inwestycji gdyńskiej, perspektywa etatyzacji portu i jego infrastruktury rysowała się wyraźnie.

Drugim przedsięwzięciem był program państwowych inwestycji zbrojeniowych, rozpoczęty w 1922 r. z inicjatywy dowództwa armii na mocy decyzji rządu Antoniego Ponikowskiego⁷⁸. Zamierzeniem było stworzenie własnej bazy produkcyjnej, dostosowanej do potrzeb armii w warunkach pokoju, ale zarazem pozwalającej wykorzystywać możliwości eksportowe. O jednoznacznie etatystycznym charakterze programu przesądziły negatywne doświadczenia kooperacji MSWojsk. z kapitałem prywatnym z okresu wojen o granice⁷⁹. Jednakże państwowe inwestycje również przebiegały z dużymi kłopotami. Z planowanych dziewięciu nowych fabryk do końca 1923 r. udało się uruchomić budowę czterech (w Radomiu, Skarżysku, Warszawie i Zagożdżoniu). Dla realizacji programu inwestycyjnego ustanowiono Centralny Zarząd Wytwórni Wojskowych, wyodrębnione przedsiębiorstwo państwowe, do którego miano stopniowo włączać niektóre z istniejących i wszystkie nowo powstające zakłady zbrojeniowe⁸⁰.

Specjalny status CZWW wiązał się z kwestią komercjalizacji państwowej domeny gospodarczej. Chodziło o zmianę zasad funkcjonowania przynależących doń podmiotów dzięki wyłączeniu ich z bezpośredniej gestii rządu, nadaniu osobowości prawnej, przypisaniu konkretnych części majątku państwowego, poszerzeniu samodzielności decyzyjnej itp. Liczono, że będzie to panaceum na deficytowość sektora państwowego. Dotychczas zdecydowana większość jego składowych działała na podobieństwo jednostek administracji, z dochodami i wydatkami preliminowanymi na rok w przód. Wyjątek stanowiły banki państwowe (PBR, PKO, PBK i inne), które od początku posiadały osobowość prawną, własny majątek i nie figurowały w budżecie państwowym. W 1920 r. odrębność organizacyjną – bez osobowości prawnej i związanych z nią atrybutów – uzyskały Państwowe Zakłady Graficzne, a w 1922 r. drukarnie państwowe, monopol tytoniowy i właśnie CZZW. Od następnego roku w budżecie zaczęto wydzielać osobne grupy „Administracja”, „Monopole” i „Przedsiębiorstwa”. Do tej ostatniej, obok produkcji graficznej, drukarskiej i wojskowej, zaliczono górnictwo, hutnictwo, przemysł przetwórczy, koleje, lasy, majątki ziemskie, wytwórnie sprzętu telekomunikacyjnego oraz uzdrowiska⁸¹.

⁷⁸ Antoni Ponikowski kierował kolejno dwoma gabinetami: od września 1921 r. do marca 1922 r. oraz od marca do czerwca 1922 r. Wzmiankowaną decyzję podjął Komitet Ekonomiczny Ministrów drugiego z tych rządów (kwiecień 1922 r.).

⁷⁹ Zob. J. Gołębiowski, *Przemysł wojenny...*, *op.cit.*, s. 42–54; T. Grabowski, *Rola państwa...*, *op.cit.*, s. 189–191, 203.

⁸⁰ T. Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, MON, Warszawa 1963, s. 47, 53; J. Gołębiowski, *Przemysł państwowy...*, *op.cit.*, s. 54–60.

⁸¹ C. Kosikowski, *Formy prawno-finansowe przedsiębiorstw państwowych w Polsce międzywojennej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” S. I „Nauki Humanistyczno-Społeczne”, „Prawo” z. 57, 1968, s. 136–137; W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 67–68, 82–84, 88–93, 147–148.

Do rzeczywistego zaadaptowania w sektorze państwowym zasad działalności komercyjnej było jednak jeszcze daleko. Podstawowym problemem pozostawała zależność od czynników rządowych. Przykładem CZZW, który mimo statutowej autonomii, w praktyce ściśle podlegał MSWojsk.⁸² Jeszcze mniej samodzielności miały podmioty z budżetowej grupy „Przedsiębiorstwa”, zarządzane *de facto* według dotychczasowych biurokratycznych zasad⁸³. Od ingerencji administracji rządowej nie były wolne również państwowe banki, formalnie wyposażone w osobowość prawną, ale kontrolowane dzięki zasiadaniu w gremiach kierowniczych aktualnych i byłych funkcjonariuszy państwa⁸⁴. Ubezwłasnowolnienie w mniejszym stopniu doskwierało przedsiębiorstwom państwowym i państwowo-prywatnym funkcjonującym w formie spółek akcyjnych i z ograniczoną odpowiedzialnością. Podlegały one bowiem regułom prywatnego prawa handlowego, dającym ich zarządom więcej swobody. Spółek takich w posiadaniu i współposiadaniu państwa było jednak jeszcze wówczas stosunkowo niedużo⁸⁵.

Skalę etatyżacji osiągniętą pod koniec 1923 r. wypada ocenić jako dużą. Do państwa należało wówczas – w całości bądź w części (gestyjnej i nie) – ponad 700 rozmaitej wielkości obiektów gospodarczych. Przez następne prawie 16 lat ów stan posiadania powiększył się jedynie o blisko 30%. Pokaznie przedstawiała się w 1923 r. również ogólna liczba pracowników państwowych (fizycznych i umysłowych). Wynosiła 250–300 tys. osób, mniej więcej połowę poziomu, do jakiego miano dojść w ostatnim roku Drugiej RP. Wkład lat 1918–1923 w finalny majątek państwowy mógł być relatywnie nawet większy. Jeśli wierzyć powojennym szacunkom Secomskiego i Gołębiowskiego, sektor państwowy składał się w 1939 r. na około 20% majątku narodowego⁸⁶. Tymczasem z wyliczeń Roszkowskiego wynikało, że w 1923 r. 10–11% stanowiło samo mienie przejęte po rządach zaborczych⁸⁷.

(dokończenie w kolejnym numerze)

⁸² Odgórną ingerencję ułatwiała koncernowa struktura CZWW, skutecznie blokująca samodzielność decyzyjną przedsiębiorstw członkowskich.

⁸³ T. Lulek, *Przedsiębiorstwa państwowe*, *op.cit.*, s. 236.

⁸⁴ H. Tennenbaum, *Skomercjalizowana racja stanu. Groteska polityczno-gospodarcza na tle stosunków polskich*, [... s.n.], Warszawa 1927, *passim*; W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 202.

⁸⁵ Najważniejsze to S.A. Eksploatacji Soli Potasowych „TESP”, S.A. „Azot” w Jaworznie oraz założone w kooperacji z kapitałem francuskim spółki dzierżawne „Skarboferm” i „Tarnoferm”.

⁸⁶ Zob. przypisy 16 i 17.

⁸⁷ Por. W. Roszkowski, *Kształtowanie się...*, *op.cit.*, s. 17, 156, 172; J. Gołębiowski, *Sektor państwowy...*, *op.cit.*, s. 257–258, 292.

Etatism of the economy of the Second Polish Republic in the period of parliamentary democracy: Conditions, stages, evaluation (Part 1: 1918–1923)

The article is part of a study analysing the development of the state sector in the economy of the Second Polish Republic before the *May coup d'état* in 1926. The aim is to resolve – in the light of divergent positions presented in the literature on the subject – whether during the period of parliamentary democracy the etatist tendency was growing continuously or was subject to periodic fluctuations. The verification basis is an estimation of the percentage share of state ownership in total national wealth. The first part of the study covers general issues (concepts, international background, internal conditionings, forms of inter-war etatism) and analysis of the increase in state ownership in the Second Polish Republic in 1918–1923, resulting from the acquisition of economic entities belonging to the partitioning countries (Austro-Hungary, Germany and Russia) before 1914 and various forms of etatism in the subsequent periods of: shaping the statehood of the country, during the war for borders, the economy after the war, cyclical and monetary problems, etc.

Keywords: the Second Polish Republic, economy, etatism, the period of 1918–1923

Literatura

1. Bałtowski M., *Własność państwowa jako instrument współczesnej polityki gospodarczej*, [w:] *Modele ustroju społeczno-gospodarczego. Kontrowersje i dylematy*, red. E. Mączyńska, PTE, Warszawa 2015.
2. Beksiak J., *Zmiany instytucjonalne*, [w:] J. Beksiak et al., *Polska gospodarka w XX wieku. Eseje historyczno-ekonomiczne*, Literatura, Łódź 2003.
3. Bel G., *Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany*, „The Economic History Review” Vol. 63, No. 1, 2010.
4. Berend I.T., *An economic history of twentieth-century Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
5. Bernadzikiewicz T., *Koncern państwowy w Polsce*, Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1938.
6. Bernadzikiewicz T., *Mała reforma etatyzmu*, Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1937.

7. Bernadzikiewicz T., *Przerosty etatyżmu. Uwagi o gospodarce państwowej w Polsce*, wyd. 2 przejrz. i uzup., Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1936.
8. Bernadzikiewicz T., *Udział państwa w spółkach handlowych*, Towarzystwo Wydawnicze Młodych Prawników i Ekonomistów, Warszawa 1938.
9. Brzosko E., *Rozwój transportu w Polsce w latach 1918–1939*, WSP, Szczecin 1982.
10. Bucheli M., Decker S., *Economic nationalism in Latin America and Africa in the twentieth century: a comparison*, [2014], www.worldbh.org/files/fullprogram/A2_B2_DekerBucheli2014Econom.pdf
11. Bukowski K., *Górnictwo solne*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, red. M. Dąbrowski, P. Lot, Nakładem „Ilustrowanego Kuryera Codziennego”, „Światowida” i „Na szerokim świecie”, Kraków–Warszawa 1928.
12. Caro L., *Etatyżm. Odczyt na Zjeździe prawników i ekonomistów w Poznaniu*, [w:] *VII Zjazd Prawników i Ekonomistów Polskich*, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań 1922.
13. Caro L., *Wolny handel czy etatyżm?*, [w:] L. Caro, *Ku nowej Polsce*, Księgarnia Nauczycielska, Lwów 1923.
14. Caro L., *Zmierzch kapitalizmu*, [odb. z „Dziennika Poznańskiego”], Poznań 1934.
15. Czerwińska W., *Rola państwa w polskiej gospodarce morskiej 1919–1939*, Wydawnictwo Morskie, Gdańsk 1975.
16. *Deklaracja rządu polskiego* [Warszawa, 21.11.1918 r.], [w:] J. Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, wstęp i oprac. T. Nałęcz, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2015.
17. Duda S., *Liberalizm a etatyżm – dyskusja o gospodarczej roli państwa w Polsce w okresie międzywojennym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” Sectio H, Vol. XXXII–XXXIII, 1998/1999.
18. Dziewulski K., *Spór o etatyżm. Dyskusja wokół sektora państwowego w Polsce międzywojennej 1919–1939*, PWN, Warszawa 1981.
19. Gołębiowski J., *Główne kierunki rozwoju sektora państwowego w Polsce międzywojennej*, „Studia Historyczne. Kwartalnik” z. 2, 1980.
20. Gołębiowski J., *Przemysł wojenny w Polsce*, WSP, Kraków 1990.
21. Gołębiowski J., *Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa–Kraków 1985.
22. Gołębiowski J., *Spółki prawa handlowego w sektorze przedsiębiorstw państwowych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kapitał państwowy w spółkach prawa handlowego u schyłku Drugiej Rzeczypospolitej. Szczegółowe sprawozdanie z działalności przedsiębiorstw o kapitale mieszanym za rok 1937 wzgl. 1937/1938*, wstęp i oprac. J. Gołębiowski, Akademia Pedagogiczna, Kraków 2004.
23. Gołębiowski J., *Spór o etatyżm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939*, WSP, Kraków 1978.

24. Grabowski T., *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, MON, Warszawa 1963.
25. Grabowski T., *Rola państwa w gospodarce Polski 1918–1928*, PWE, Warszawa 1967.
26. Grata P., *Miejsce monopoli skarbowych w reformie stabilizacyjnej Władysława Grabskiego (1923–1925)*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2008.
27. Grata P., *Monopole skarbowe w polityce podatkowej Drugiej Rzeczypospolitej*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2009.
28. Heydel A., *Czy i jak wprowadzić liberalizm ekonomiczny*, [w:] *Etatyzm w Polsce*, Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 1932.
29. Heydel A., *Dążności etatystyczne w Polsce*, [w:] *Polski kapitalizm w okowach socjal-etatyzmu. Stracone dwudziestolecie*, b.m.w., b.d.w., [pierwodruk artykułu: „Prąd” R. XVI, luty 1929].
30. Heydel A., *Etatyzm*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych. Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze*, t. II, Instytut Społeczny, Warszawa 1937.
31. Heydel A., *Etatyzm po polsku*, Oficyna Liberalistów, Warszawa 1981.
32. Janicki S., *Majątek i siły gospodarcze państwa polskiego*, Nakładem autora, Katowice 1926.
33. Jasiński B., *Etatyzm w polityce przemysłowej Polski międzywojennej*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie” nr 9, 1959.
34. Kofman J., *Interwencjonizm gospodarczy*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Bellona, Wiedza Powszechna, Warszawa 1999.
35. Kofman J., *Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju. Przypadek Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, WN PWN, Warszawa 1992.
36. Koryś P., *Państwo jako przedsiębiorca. Rozważania o efektywności polityki inwestycyjnej i przemysłowej w II Rzeczypospolitej w drugiej połowie lat 30. XX wieku*, [w:] *Z dziejów przemysłu na ziemiach polskich przed 1945 r.*, red. J. Chumiński, M. Zawadka, GAJT, Wrocław 2012.
37. Kosikowski C., *Formy prawno-finansowe przedsiębiorstw państwowych w Polsce międzywojennej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” S. I „Nauki Humanistyczno-Społeczne”, „Prawo” z. 57, 1968.
38. Kruszewski S., *Majątek państwa polskiego na dzień 1 stycznia 1927 r.*, Ministerstwo Skarbu, Warszawa 1931.
39. Krzyżanowski A., *Etatyzm w Polsce*, [w:] W. Krzyżanowski, *Polityka i gospodarstwo. Pisma pomniejszych oraz przemówienia 1920–1931*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1931.
40. Kula W., *Początki kapitalizmu w Polsce w perspektywie historyczno-porównawczej*, [w:] W. Kula, *Historia, zacofanie, rozwój*, Czytelnik, Warszawa 1983.
41. K.Z., *Sprawa koncernu pszczyńskiego*, „Polska Gospodarcza” z. 51, 1937.

42. Landau Z., *Etatyżm*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Bellona, Wiedza Powszechna, Warszawa 1999.
43. Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. I: *W dobie inflacji 1918–1923*, KiW, Warszawa 1967.
44. Lityńska A., *Szkoła krakowska (1921–1939)*, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1983.
45. Lityńska A., Giza W., Skrzyński T., *Spór o etatyżm w polskiej myśli ekonomicznej w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków 2010.
46. Lulek T., *Przedsiębiorstwa państwowe*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, red. M. Dąbrowski, P. Lot, Nakładem „Ilustrowanego Kuryera Codziennego”, „Światowida” i „Na szerokim świecie”, Kraków–Warszawa 1928.
47. Lulek T., *Przedsiębiorstwa państwowe*, [w:] *Etatyżm w Polsce*, Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 1932.
48. *Ludowy Rząd Republiki Polskiej* [Lublin–Kraków, 7.11.1918 r.], [w:] J. Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, wstęp i oprac. T. Nałęcz, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2015.
49. Luszniwicz J., *Nacjonalizacja w Zachodniej Europie w drugiej połowie lat 40. XX wieku*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Studia i Prace” nr 3, 2016.
50. Łepkowski T., *Myśli o historii Polski i Polaków*, „Zeszyty Historyczne” z. 68, 1984.
51. Makać A., *Sektor państwowy w ekonomice rozwiniętych krajów kapitalistycznych*, PWN, Warszawa 1971.
52. Michalski J., *Monopole skarbowe*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, red. M. Dąbrowski, P. Lot, Nakładem „Ilustrowanego Kuryera Codziennego”, „Światowida” i „Na szerokim świecie”, Kraków–Warszawa 1928.
53. [Miedziński B.], *Generalny referat budżetowy na rok 1931/32*, „Gazeta Polska” 31 stycznia 1931.
54. Morawski W., *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 r.*, Muza, Warszawa 1998.
55. Możdżeński L., *Polityka morska Polski Odrodzonej*, [w:] *XV lat polskiej pracy na morzu*, Instytut Wydawniczy Państwowej Szkoły Morskiej, Gdynia 1935.
56. Nowak H., *Bankowość w Polsce*, t. I, Dom Książki Polskiej, Warszawa 1931.
57. *Państwowy Monopol Spirytusowy w Polsce 1924–1926*, Dyrekcja Państwowego Monopolu Spirytusowego, Warszawa 1928.
58. Petyniak-Sanecki K., *Współczesne zagadnienia gospodarcze*, cz. 1: *Pojęcie gospodarstwa. Podział i warunki jego rozwoju. Produkcja naturalna (górnictwo, rolnictwo, leśnictwo)*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa 1939.
59. Piłatowicz J., *Fabryka Karabinów w Warszawie 1918–1939*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. XXXIV, 1919.
60. *Polska Akc. Sp. Telefoniczna w Warszawie*, [w:] *Przemysł i Handel. Tygodnik*. 1918–1928, cz. 2, Ministerstwo Przemysłu i Handlu, Warszawa 1928.
61. *Polski Monopol Tytoniowy 1919–1925*, Polski Monopol Tytoniowy, Warszawa 1926.

62. *Przemówienie p. posła prof. Krzyżanowskiego*, [w:] *Zagadnienie etatyizmu w Polsce. Stenogramy przemówień wygłoszonych na zebraniach u posła Janusza Radziwiłła w dniach 11 grudnia 1928 r. i 10 stycznia 1929 r.*, Bank Gospodarstwa Krajowego, Warszawa 1929.
63. *The rise and fall of state-owned enterprise in the western world*, red. P. Toninelli, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
64. Roszkowski W., *Kształtowanie się podstaw polskiej gospodarki państwowej w przemyśle i bankowości w latach 1918–1924*, PWN, Warszawa 1982.
65. Roszkowski W., *The Growth of the State Sector in the Polish Economy in the Years 1918–1926*, „The Journal of European Economic History” Vol. 18, No. 1, 1989.
66. Secomski K., *Podstawy polityki inwestycyjnej*, cz. 3, Nakładem „Wiadomości Narodowego Banku Polskiego”, Warszawa 1947.
67. *Sprawozdanie Komisji do Zbadania Gospodarki Przedsiębiorstw Państwowych*, Ministerstwo Przemysłu i Handlu, Warszawa 1939.
68. Stachniuk J., *Państwo a gospodarstwo. Geneza etatyizmu w Polsce*, F. Hoesick, Warszawa 1939.
69. Starzyński S., *Przedmowa*, [w:] S. Kruszewski, *Majątek państwa polskiego na dzień 1 stycznia 1927 r.*, Ministerstwo Skarbu, Warszawa 1931.
70. Świętochowski A., *Majątek państwa polskiego w przedsiębiorstwach* [odb. z „Przemysł i Handel”], Spółka Wydawnicza „Przemysł i Handel”, Warszawa 1924.
71. Tanzi V., *Gospodarcza rola państwa w XXI w.*, tłum. J. Wyrębek, „Materiały i Studia NBP” z. 204, 2006.
72. Tanzi V., Schuknecht L., *Public Spending in the 20th Century: A Global Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
73. Tennenbaum H., *Skomercjalizowana racja stanu. Groteska polityczno-gospodarcza na tle stosunków polskich*, Warszawa 1927.
74. *Uprzywilejowanie przedsiębiorstw państwowych*, „Przegląd Gospodarczy” nr 9, 1939.
75. Wachowiak S., *Pierwsze poczynania Polski nad morzem*, [w:] *XV lat polskiej pracy na morzu*, Instytut Wydawniczy Państwowej Szkoły Morskiej, Gdynia 1935.
76. Weinfeld I., *Skarbowość polska*, K.S. Jakubowski, Lwów 1926.
77. Weinfeld I., *Skarbowość polska*, t. I: *Historia, przepisy, waluta, pożyczki, budżet, rachunkowość, wydatki, dochody*, Biblioteka Prawnicza, Warszawa 1939.
78. Weinfeld I., *Skarbowość polska*, t. II: *Daniny, opłaty, podatki, cła i akcyzy*, Biblioteka Prawnicza, Warszawa 1937.
79. T. Wenda, *Dzieje budowy portu gdyńskiego*, [w:] *XV lat polskiej pracy na morzu*, Instytut Wydawniczy Państwowej Szkoły Morskiej, Gdynia 1935.
80. Zagóra-Jonszta U., *Spory o model gospodarki Drugiej Rzeczypospolitej (problemy etatyizmu, planowania i kartelizacji)*, Akademia Ekonomiczna, Katowice 1991.

81. Zagóra-Jonszta U., *Własność państwowa w gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Problemy ekonomii, ekonomii politycznej i finansów publicznych*, „Prace Naukowe UE we Wrocławiu” nr 475, 2017.
82. [Zweig F.], *Memoriał w sprawie działalności przedsiębiorstw państwowych*, Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 1936.